

— Тушиње или Тушимље (Св. Архангел), манастир у Црној Гори, у Дробњацима, постојао 1733.

Убожац, на реци Тополници код Новог Брда. — Улцињ (Dulcigno), српски манастир 15. века (Св. Михајило). — Успенски (Успеније Богородице), у пиротском округу.

Ђелија, у Пиперима, у Црној Гори. — Ђелије, у ваљевском округу. Сада не постоји.

Фенек (Св. Параскева), у Срему, југозападно од Земуна, подигнут у XV. веку од последњих Бранковића.

Хилендарски Метох у Нишу. — Ходош (Ваведеније пресв. Богородице), епархија темишварска, по предању задужбина браће Јакшића. — Хопово (Св. Никола), у Фрушкој Гори, код Ирига. — Хрмањ (Свети Никола), на утоку Унца у Уну, санџак Бихаћ. — Хтетово.

Џетиње (Пресв. Богородица). Задужбина Ивана Црнојевића из 1485. Седиште митрополита црногорског. — Црковница, женски манастир, постојао у нишком округу. — Црна Река (Св. Петар Коришки), у данашњем Колашину.

Чокешина (Рождество Богородице), срез шабачки, на планини Церу. Стари манастир разрушен. Обновљен 1820.

Шемљуг, у вршачком владичанству, укинут 1777. — Шишатовач (Рождество пресв. Богородице), у Фрушкој Гори, недалеко од Митровице. — Шишевски или Св. Андрија Шишевски, на реци Тресци, десној притоци Вардара, два сата од Скопља. — Шудиков (Св. Ваведене), на реци Лиму, изгорео 1738. године.

проф. др. Алекса Ивић.

НИДЕРЛОВО ДЕЛО О СТАРИМ СЛОВЕНИМА

Прво дело у коме је проучена заједничка старина, т. ј. заједничка етничка прошлост и развитак свих Словена, написао је још 1837 године Павле Шафаржик (P. Šafařík, *Slovanské starožitnosti*. Praha. Друго издање 1862—63 год.). Како је Шафарикова књига све до појаве Нидерлова дела била једино дело ове врсте, она је деценијама, и чак до најновијега времена, била многим главни извор. А како је Шафарикова књига знатним делом застарела, а другим, исто тако знатним, делом већ од почетка обиловала погрешкама, она је на жалост била и повод многим заблудама и погрешним схватањима.

Зато је несумњиво неизмерна добит за словенску науку, што се је д-р Лубор Нидерле прихватио огромнога и веома тешкога задатка, да Шафарикову књигу замени сличним делом. Овај је посао зато огроман и зато веома тежак, што је литература о старим Словенима и о појединим странама њихова живота до сада веома нарасла; што је та литература растурана у безброј књига и листова; што су гледишта о појединим питањима из етничке прошлости словенске често толико разноврсна, да се је у њима веома тешко наћи; даље о многим питањима или је веома мало истраживања или их нико није још нарочито проучавао, тако да је Нидерле често био приморан, да таква питања из основа проучава и да о њима израђује нарочите расправе; и на послетку, има целих грана из народнога живота старих Словена, за чије су обрађивање потребна специјална знања стручњака, и Нидерле је, као што ћемо даље видети, морао у више махова тражити не само помоћ и обавештење, него и непосредну сарадњу таквих стручњака.

Пред нама је већ неколико дебelih свезака Нидерлова дела под именовом „*Slovénska sturožitnost*“, од којих је прва изишла 1902 године. Свеске, које су од тада па до 1921 године изишле, групишу се у два велика одсека, на које је цело Нидерлово дело подељено: у једном се одсеку излаже етничка прошлост старих Словена и њихових главних грана (јужне, западне и источне) а у другоме живот старих Словена. Из првог одсека изишло је до сад пет свезака, од којих прве две (dílú I část 1. и 2. V Praze, 1902 и 1904) говоре о пореклу и о почетцима словенског народа, друге две (dílú II svazek 1. и 2. V Praze, 1906) о пореклу и о почетцима Јужних Словена, а пета (dílú III. V Praze, 1919.) о пореклу и о почетцима Западних Словена. — Од овог одсека има још да изиђе само једна свеска, у којој ће се говорити о источним Словенима.

Из другог одсека изишло је до сад четири свеске (dílú I, svazek 1. и 2. V Praze, 1911; dílu II, sv. 1., 1916; dílu III, sv. 1., 1921.) У првој се свесци говори о природним особинама старе словенске постојбине, о физичком животу код Словена и о старом словенском погребу, и има један додаток: Фадланов опис старог руског погребца. У другој свесци се износи ношња и накит, дом и двор код старих Словена, у трећој њихова вера, а у четвртој привреда и насеља. — А имају из овог одсека да изиђу још две свеске: једна о старом словенском праву, коју спрема професор д-р К. Кадлец, и друга о трговини, ратништву и уметности код старих Словена.

Колико ће Нидерлово дело бити замашно и по обиму, показују нам већ досадашњих девет свезака, које скупа износе 184 штампана табака велике осмине.

Сви досадашњи прикази и критичка разматрања појединих свезака или одсека овога дела толико су пуни хвала и признања, да се за доказ о његовој великој научној вредности не може више пожелети.

Иначе има код Нидерла и по које схватање, са којим се не можемо сложити. Главнија од њих додирнућемо у даљем излагању.

Читајући ово дело све сам више осећао, колика би добит била за нашу књижевност, кад би се оно бар опширније приказало, тако да се истакну све знатније стране његове и сви они резултати, који су особита добит за науку.

Како сматрам, да је други одсек овога дела, онај у коме се говори о животу старих Словена, од општијега и ширега интереса, ја ћу ово своје разматрање са њиме и почети.

Живот старих Словена

Своја разматрања о животу старих Словена Нидерле почиње излагањем *природних особина словенске прадомовине*. Нидерле је најистакнутији представник мишљења, да је најстарија заједничка постојбина свих Словена била северно и северо-источно од Карпата, у главном у пределима горњих сливова Дњестра, Дњепра, и Њемена и у великом делу Вислина слива и још даље на запад преко Одре. То је ниска равница, од чијих особина Нидерле нарочито истиче негдашњу велику шумовитост и богатство водама, и једно и друго много веће него што је данас. Поред осталих доказа, нарочито оних до којих је дошло природњачко испитивање, врло јасно сведочанство о великом богатству у шумама и о многобројности и разноврсности шумских дрвета старе словенске домовине даје упоредно разматрање заједничких словенских назива за шумско дрвеће и за разне врсте шума. На сличан начин се долази до сазнања, да су стари Сло-

вени познавали и неке врсте воћа, па многе питоме и дивље животиње, птице и рибе.

Нидерле мисли, да је сурови климат тих предела у оно доба морао бити још суровији за његове становнике, нарочито и зато, што су имали мање средстава, да се боре против њега. — Али ако је истина, да велика шумовитост свуда ублажава оштрину климата, могли бисмо ипак веровати, да су и стари Словени у својој веома шумовитој постојбини имали и нешто умеренији климат него њихови данашњи потомци.

Положајем словенске домовине иза Карпата и њеном тешком приспучачношћу и проходношћу због густих шума, многобројних вода и сурова климата објашњава Нидерле *сиромаштво у култури старих Словена*, о коме сведоче и археолошки налази и историски подаци. Особито је главна маса Словена, она између Висле, Карпата и Дњепра, била врло мало дотакнута културним утицајима, који су у источне словенске пределе допирали преко Грка и азиских народа а у западне из Италије.

Физички живот. У одељку о физичком животу старих Словена Нидерле нам најпре укратко саопштава резултате својих истраживања о *шелесним особинама* њиховим, до којих је дошао расправљањем у првој књизи (првог одсека) својих Старожитности. Словени су, вели, били народ здрав, тела развијеног и снажног, очврсли према непогодама и оскудицама. Имали су отворену боју коже, очију и косе, а нарочито се код старих писаца истиче њихова „руса“ коса.

Недостају нам подаци о обичајима приликом рођења и одгајивања деце код старих Словена. Само је један обичај несумњиво засведочен, а то је *убијање сувишне деце*, коме је прави узрок код Словена непознат. — По разним знацима Нидерле верује, да је код Словена било обичаја, да се новорођенче по рођењу загнури у хладну воду, да би том приликом слаби угинули а заостали само здрави и снажни. — Исто тако, и ако нема непосредних доказа, Нидерле ипак на основи многих посредних података тврди, да је код старих Словена било обичаја *свечаног првог шишања косе* код мушке деце (обично између треће и седме године). Томе обичају он на првом месту приписује игијенски значај — детету би се, тек пошто би доста одрасло, смела шишати коса без штете по његово здравље — а тек на другом месту, као секундарни смисао: да се тиме приноси жртва душама предака, демонима и боговима.

О *полном живошу* код старих Словена врло је мало непосредних података, те се и у том погледу морамо помагати упоређивањем (етнолошким и лингвистичким) обичаја и трагова код свих словенских народа, затим код старих Аријаца и код разних аријских народа, па у многоме и тражењем аналогија другде по Свету.

Код старих Словена је бар при крају њихова многобожачког доба био већ општом установом *брак* једног човека са једном женом (или и са више жена). Али је још и тада било донекле остатака од промискуитета, од полиандрије спојене с полигамијом (слободних полних односа, без брачне везе), о чему ће мало даље бити речи. — *Женидба* се вршила на два начина: куповањем и отмицом жена. На почетку хришћанства отмица се сматрала за грубљи и гори начин, које је својствен само многобоштву, док је куповину као умеренији облик хришћанска црква примила и допуштала. Зато се куповина код Словена и до сад много више одржала него отмица. — Од разних женидбених обичаја Нидерле налази и код Словена као главне оне исте, које су за старе Аријце показали као опште Хирт и Шрадер. То су: просидба и углава (уговор) с невестиним родитељима; стављање невестине руке у младожењину (за-

ручење); завијање или покривање невестине главе (симболично означање везаности женине насупрот невезаности девојчиној); невестино обилажење око огњишта или око стола у новом дому; посипање младенаца биљним плодовима; везивање и скривање невестине косе нарочитим рупцем; посађивање накончета невести у крило; и на завршетку свуда свечано полагање младенаца у свадбену постељу. — Поред ових најглавнијих Нидерле сматра још за опште словенске и ове споредније обичаје: разне симболичке представе негдашње отмице; узајамно даривање; стављање венца младенцима на главу, а особито невести; раздавање свадбеног колача и свадбеног дрвцета; расплетање и одсецање невестине косе (ово друго као означање, да жена прелази у мужевљу власт); симболично бијење невесте; скидање младожењине обуће невестином руком као знак подложности; па се чини, да је некад постојао и *ius prima noctis* за цео род односно за целу дружину; даље, бурно свадбено весеље, које добива и ласцивни карактер, па прелази и у еротичке оргије, а после њега настају машкараде; најзад, очишћење младенаца умивањем у живој води или у извору. А уз то је врло вероватно још читав низ појединости у свадбеним обичајима код Словена пореклом још из словенске заједнице.

Не може се рећи, да је било код Словена тачно утврђеног годишњег доба за склапање бракова. А упоређивањем разних словенских народа у овом погледу Нидерле долази до резултата, да су код старих Словена била два главна термина као најподесније време за склапање бракова: прво, позна јесен са зимом, и друго, крај зиме и почетак пролећа.

Нидерле истиче на основи саопштења разних старих писаца као сасвим поуздано утврђено, да је код Словена поред моногамије као нормалног брака била у обичају и *полигамија*, а код словенских кнежева и држање целих харема. Има вероватности, да је било и *полиандрије*, и то међу браћом. Још је поузданије, да су се код Словена склапали бракови и међу блиским сродницима (поред ексогомије и ендогомија), а овај се обичај вероватно има приписати утицајима с Истока.

Саопштења старих писаца о особитој брачној *верности* код словенских жена прима Нидерле као тачна и тумачи је као сасвим природну последицу друштвеног ступња, на коме је жена сматрана као потпуна својина свога мужа у сваком погледу, па наравно и у полном. Али уједно сматра Нидерле ту брачну верност и као знак вишег ступња у моралном развиту код старих Словена.

Многобројне пак податке код других старих писаца, који стоје у супротивности са наведеним вестима о брачној верности и говоре о *полној разузданости* код Словена приликом многих бурних свечаности (игара и забава) прима Нидерле такође као истините и даје о томе појаву несумњиво сасвим правилно објашњење. Наиме, те су свечаности приређиване у пролеће и у лето и у њима су учествовале поред девојака и жене, нарочито младе жене, и људи, не само нежењени него и жењени. Свечаности су имале знатним делом еротичан карактер и доводиле до потпуно слободног полног општења међу њиховим мушким и женским учесницима. Тај се појав заиста најприродније може тумачити као један од главних култовних обреда, као „нека ритуална проституција жена“, како се Нидерле изражава — онако исто као што га тумачимо и код многобројних других народа на Свету и као што га знамо и код старих Грка и Римљана. Зато му и не треба тражити порекло у каквим туђим утицајима.

Исто тако, а супротно другим писцима, Нидерле сасвим оправдано сматра за тачне и податке, по којима је младеж оба пола код Словена

имала знатну слободу у полним односима и да се на девојачку невиност није нарочито пазило. Тек су, вели, утицајима хришћанске цркве и власти створени односи и погледи, супротни овима из многобожачког времена.

Нидерле наводи саопштења и податке, из којих се јасно види, да су људи код Словена, били жењени или не, имали потпуну слободу у полним односима с неударним женскињем. А за богаташе, великаше и трговце саопштава се (истина тек из времена с краја многобоштва), да у том погледу нису имали никаква стида и да се нису нимало крили. Овакво стање и погледе код виших друштвених редова Нидерле с правом приписује туђим утицајима, грчко-источњачким и нордиским.

Од података, који се односе на негу тела код старих Словена, да поменемо прво оне који говоре о телесној чистоти. Управо, то су све саопштења о приличној, па и о знатној *нечистоћи* код наших предака. То нас нимало не изненађује према њихову културном ступњу и према приликама, у којима су живели, а уз то ваља имати на уму, као што и Нидерле наглашава, да су очевидно нека од тих саопштења претерана, јер долазе од словенских непријатеља, Немаца, и од проповедника хришћанства, који су цео многобожачки живот код Словена намерно представљали у што ружнијој боји.

Да су се Словени старали и о чистоти свога тела, доказују нам сасвим поуздано и са разних страна засведочена *парна купалишта* код њих. То су биле дрвене зградице, у којима су се у пари знојили и затим водом прали. Противно Мерингеру Нидерле доказује, да Словени та купатила нису примили од Скита, него да су их имали врло давно, као и други европски народи, и то најпре као примитивне земунце са простим огњиштем, а да су тек позније примили од германских суседа савршенији облик тих купалишта са уздигнутим огњиштем и дали им назив *истба* по германском *stuba*. Тиме уједно побија и Рамово (*Rhamm*) мишљење, да су словенски називи за купалиште, *бања* и *лазња*, германског порекла.

Косметичких средстава су стари Словени имали врло мало. Поуздано знамо, да су из здравствених разлога *мазали* тело мастима, а највише маслом (од млека). Употребљавали су *чешљеве*, најпре ретко а од римскога времена све више. У словенским гробовима ранијега времена налазе се груби и кратки чешљеви од дрвета, ројине и кости, а у римско доба се јављају разни савршенији облици, и од метала. Нидерле их детаљније описује и приказује на сликама. О великој старини чешљања и чешља код Словена сведоче заједничке словенске речи за њих. — *Ножнице* се јављају на северу од Карпата тек у латенско и у римско доба и стално само у оном облику, који имају наше данашње ножнице за стрижење оваца. *Бријање* заиста људима на хладном северу није било правом потребом и без сумње им је дошло као мода са далеког топлог југа преко Грка и Римљана. Али је и то морало бити доста рано, јер је и реч *бришва* (бријач) општесловенска. Нидерле приказује разне облике бријача код Словена, начињене од бронзаног лима. — Исто нам тако описује и *слжа* металне штипалке за ишчупавање длака и чачкалице за уши, које су као јужњачку израду куповали богатији Словени. — Да ли су код Словена била у употреби и огледала (метална), о томе нема до сад поузданих података. Тако исто ни да ли је било тетовисања и бојења тела.

О *храни* код Словена изнео је Ј. Пејскер једно, сасвим чудновато, мишљење. Он вели, да су Словени на једној страни називе скот, нута (обоје значи стока) и млеко примили од Германа, а на другој страни

речи волъ, коза, быкъ и тварогъ (кисело или усирено млеко) из неког турско-татарског језика, и да се тај појав једино може објаснити на тај начин, да су Словени били дуго под тешким ропством тих туђих народа, који су и гајење стоке и производе од ње Словенима забрањивали и задржавали једино за себе. Услед тога су, вели Пејскер, Словени готово једино живели од биљне хране и само изузетно јели месо од дивљих животиња и од риба.

Ова теорија је већ сама по себи толико неприродна и наказна, да се и по здравом разуму мора одбацити. А за етнолога, који зна, да се оваки односи међу народима не даду ни замислити, она је просто апсурдна. — И Нидерле је заиста многим, сасвим поузданим, историјским, археолошким и лингвистичким доказима ову Пејскерову теорију сасвим уништио. Он је јасно доказао, да су стари Словени гајили стоку (говеда, овце, козе, свиње и коње) и употребљавали од ње *млечне производе* (млеко, тварог и сир) и да су јели *месо* од стоке и још од кокошију, затим од *риба*, којима је њихова отаџбина била пребогата, а наравно и од разних дивљих животиња и од птица, даље да су и *јаја* била код њих омиљена храна. — Још је од особитог значаја за ово питање, што се зна сасвим поуздано, да су Словени имали у својој вери и нарочитог бога, заштитника стада, *Волоса* или *Велеса*. О *канибализму* код Словена на крају многобожачког доба, вели Нидерле, не може бити ни говора. Чак нема ни поузданих података и о његовим остацима. Па и о неким појавима из српског фолклора, које је саопштио С. Тројановић, Нидерле више верује, да ће бити поникли из празноверица, које су остале од старих верских представа, него да су трагови првобитног канибализма.

Главну храну Словенима су давале биљке, а на првом месту разне врсте *жиша*: просо, пшеница, пиро, раж, јечам и оvas. И називи за њих су сви општесловенски. Познату ствар, да је просо било најомиљенија храна код Словена, утврђује Нидерле низом доказа. Сва ова жита јели су Словени и пржена и самлевена (брашно, слад, крупа и крупица су опште словенске речи) и у облику каше (и каша је заједничка словенска реч) и месили од брашна тесто, од којег су пекли хлеб и разне колаче и пироге (сви су ти називи опште словенске речи), које су премазивали медом или посипали маком.

За хлеб Нидерле доказује, да је он морао бити познат Словенима веома рано (у средњој Европи је био употребљаван већ у неолиту), и то најпре у његову најпростијем облику, без квасца, печен у пепелу или на врелом камењу. А ако је пак истина — али ни то није поуздано доказано — да је словенска реч хлѣбъ германског порекла, то би се могло једино тако тумачити, да је та позајмица учињена тек позније, са примањем неке боље врсте хлеба преко Германа. А то, вели Нидерле, није морао бити ни хлеб са квасцем, јер је квасац било лако пронаћи и могао је бити пронађен на много места на Земљи, него је понајпре могао бити хлеб, печен у пећи. — Израда хлеба код Словена је била чисто женски посао.

Од *поврћа* и *варива* су знали стари Словени врло рано — као што показују филолошка упоређења и археолошки налазци — чешњак, боб, грах, сочиво, дињу, тикву, бршт (црвену репу) и репу, а осим тога је вероватно, да су врло рано употребљавали за храну и друге биљке, чија су имена истина туђег порекла, али су могла раније имати домаће, словенске, називе. То су: лук, мрква и ротква, чија су имена примљена од Германа, и огуръ (красавац) и мак, који су добили имена по грчким називима за њих.

Од *воћа* су Словени поглавито знали за јабуку, затим за крушку, шљиву, трешњу и вишњу, а од ситнијег за јагоду, малину и лешник. Какво нарочито гајење и оплемењавање воћа није им било познато.

Готовљење хране наравно да је било код старих Словена врло просто. Изузетак су једино могле бити, и то у сразмерно позније време, гозбе код великаша и кнежева. — Зна се, да су месо пекли на жару и на ражњу и да су га кухали у чорби у земљаним или у металним судовима над огњем. Умели су кухати месо и у кожним мешинама или у животињском желудцу било над огњем било спуштањем усијаног камења у њих. За тај начин мисли Нидерле, да су га Словени примили од каквог номадског племена, понајпре од Скита; ја пак верујем, да је он био познат Словенима из врло давне старине, као и многобројним другим народима.

Приликом справљања хране Словени су знали и за употребу *масти* и позније и *зачина*. Од масти су највише употребљавали *масло*, чији је и назив свесловенски, а осим тога и животињску маст и биљна уља, која су добивали из зејтињавог семења. — Словени су већ одавно знали и за многе биљке, које се одликују нарочитим мирисом или укусом и које су употребљавали као зачине у храни. О томе сведоче и њихова имена, која су већини словенских језика заједничка (нпр. бедрник, горчица, чемер, рен, копар, пелин и др.).

Саставни делови хране код Словена били су још *мед* и *со*. Словенска је отаџбина необична подесна за напредовање пчела, тако да се од најстаријих времена одликовала великим богатством у меду. А наравно да се је код Словена услед тога врло рано развило и гајење пчела, и то у толиком обиму, да је било на далеко чувено и да су мед, восак и медовина били међу главним предметима словенске трговине са туђином. — А да су Словени од најстаријих времена у готовљењу своје хране употребљавали *со*, доказ је поред свега осталог и то, што је назив за со не само општесловенски, него и општеаријски.

По неким подацима је највероватније, да су Словени јели трипут дневно: ујутру, у подне и увече, и то седећи на земљи, односно на простртим кожама, код огњишта око великих здела или око ниских столића (кругова). Служили су се само ножевима (металним) и лажицама (које су великом већином биле земљане или дрвене). О веома старој употреби ножева и лажица код Словена сведочи поред археолошких доказа и то, што су називи за њих општесловенски, а за лажицу вероватно још и општи аријски.

О словенским гозбама, за које има општи словенски назив *пирз* (од пити), знамо поуздано само толико, да су се одликовале обиљем јела и пића. А у времену пред крај многобоштва видимо, да се очевидно услед туђих утицаја на гозбама словенских кнежева пазило и на ред и на што већу разноврсност у јелима и да су осим тога кнежеви или сами или и са целом дружином седели том приликом за већим и вишим столовима.

Познато је, да је старим Словенима најмилије *пиће* била *медовина*. А да су је и много имали, јасно је према ономе што смо напред казали о великом богатству њихове домовине у пчелама и у меду. Од других пића су доста трошили и *пиво*, које су највише правили од јечма, затим од овса. Најпре су знали само за пиво без хмеља (у старом словенском: олџ, оловина), па су доцније, али се не зна кад, сазнали и за пиво са хмељем.

За винову лозу Словени нису знали. Како је пак општесловенски израз *вино* италиског порекла, највероватније је, да су се Словени упознали с вином најпре из предела средњег Дунава и Рајне преко Германа, и то, како се чини, ускоро после Христовог рођења. А доста рано су им га почели доносити и грчки трговци преко јужне Русије и доњег Дунава.

Има приличан број старих података, да су Словени радо пили и опијали се, а особито приликом каквих свечаних гозби, биле оне погребне или свадбене или великашке или ма које друге. Пило се из чаша или из рогова, који су кружили од госта до госта, докле се год могло пити. Сваки гост, пре него би испио, редовно би наздрављао или намењивао некоме Богу или духу.

Смртни и погребни обичаји. — По саопштењу једнога писца (Ибрахима ибн Јакуба) знамо као опште болести код Словена неке красте и израсли а по језичном поређењу још се зна и дња, (гихт, колика), језа и кила. О осталим болестима, особито онима смртним, немамо поузданих знања. Имамо сведочанстава, да су Словени сами убијали своје слабе и немоћне старце. А то је уосталом, колико се зна, био још и општи обичај код старих Аријаца. Иначе је с више страна засведочено презирање смрти код Словена, особито у рату.

Имамо пак сразмерно обилатих података о томе, како су Словени сахрањивали своје мртве и какве су обичаје и обреде имали том приликом. Поред врло знатних историјских сведоштва имамо и мноштво археолошких података из многобројних гробова, за које се може поуздано рећи, да су словенски, а особито из т. зв. пепелничких поља, која су типична за старије многобожачко доба на словенском земљишту, а могу се местимично пратити од V и IV века по Хр. у назад све до почетка прве хиљаде година пре Христа.

На основи свих ових података Нидерле утврђује, да су Словени још од најстаријих времена, од самога постанка словенског народа, *спаљивали* своје мртваце. Само као последицу туђих утицаја, нарочито римских и источњачких, налазимо, вели, овде онде по словенској области поред спаљивања као главног начина још и укопавање мртваца у земљу. А ни после примања хришћанства Словени нису напустили тај свој стари начин сахрањивања, него се промена извршила поступно и на разним местима у разним временима, тако да у току прве хиљаде година по Христу у целом Словенству имамо периоду, у којој су се оба ова обреда, спаљивање и укопавање, вршили један поред другог. — Доказима, на којима заснива ово своје мишљење о начину сахрањивања код старих Словена, Нидерле сасвим поуздано и најодлучније побија разна друга тврђења, која су у том погледу пре њега изнесена.

Сам обред сахрањивања, било спаљивањем било укопавањем, састојао се код Словена поглавито у овоме. Покојниково тело су уз плач и певање преносили до места сахране: или до заједничког спалишта или до засебног гроба. Тамо је већ била спремљена ломача од дрва, и на њу је положен мртавац било непосредно било на дасци или на лађици, с оделом и оружјем, које је за живота носио, и затим би сродници ломачу запалили. Пошто би изгорела ломача и тело, скупили би или одмах или другог дана пепео с опаљеним остацима од костију, оружја, накита и осталог било просто на гомилу било у нарочиту пепелницу, па би је засули гомилом или би је ставили озго на гомилу или на камен или на соху према томе какав је био обичај удешавати

гробове у томе крају или у томе роду. Уз пепелницу би ставили дарове, који су имали служити покојнику на другом свету, па су шта више из истог разлога убијали и са мртацем сахрањивали и жене, слуге, коње и псе. — Ако пак мртац није спаљиван, него само упоуван, тело му је заједно са даровима засипано такође сличном гомилом, а на том месту је бар запаљена жртвена ломача, па је код ње давана и прва даћа.

Разуме се, да је према разликама у друштвеном положају покојника било и већих или мањих разлика у начину и у обиљу погребних обреда и у богаству посмртних дарова. Уопште је пак, наглашава Нидерле, типском одликом словенских гробова сразмерно сиромаштво у поређењу са нордиским гробовима на северу и са скитско-сарматским и турско-татарским на југу.

По свему што се зна, чини се, да код старих Словена није било обичаја, да се предмети, који се дају покојнику као посмртни дарови, разбијају или ломе или на други начин уништавају.

Нидерле сматра још за стари словенски обичај, да се мртац не износи из куће кроз врата него кроз отвор, нарочито у тој прилици начињен, из страха, да се покојник не би кроз стално отворена врата вратио. Затим је, вели, и испраћање мртаца родбином, држање похвалних говора, женски плач и нарицање, које је у тренутцима доводило до гребања лица и руку ноктима, па и до самог рањавања тела — такође из словенске заједнице.

Више старих извора говоре о „добровољној“ смрти словенских жена, које пристају да буду сахрањене заједно са умрлим мужем, не могући, веле, поднети живот без њега. Најпотпуније податке о томе доноси арабљански писац из 10. века, Ахмед ибн Фадлан, и Нидерле саопштава опширан извод из његова описа а на крају овог одељка и потпун превод. По некад је и когод од покојникове дружине или од послуге одлазио на сличан начин (или и силом) за њим у смрт. — Нидерлово разматрање овога обичаја доводи до резултата, с којима се можемо потпуно сагласити. Да је ово жртвовање свога живота од стране жене (или и кога другог лица), увек било добровољно, у то се заиста никако не може веровати. Могло је бити и онда бити ретких, изузетних, примера велике љубави женине према мужу и услед тога и њене добровољне смрти за њим, али је у већини случајева та смрт без сумње била последица других разлога. По сили самог обичаја, да се са покојником мора послати на други свет и његово одело и оружје и друге потребе, имала се је његова родбина или дружина постарати, да за њим отиду и која од његових жена и робова. Бар једна од жена *морала* је дакле отићи за њим. А што је она изјављивала добру вољу, да ту жртву учини, то је у ствари било само привидно, понајпре просто из резигнације, а делом и услед наде, да ће се једино тако моћи да обрете са својим мужем у рају и да се избеви од тешког положаја удовичког а можда и од срамоте, коју би претрпела, кад не би на ово пристала. Тумачење овог обичаја олакшано је сличним обичајима, који су нам познати код многих других ариских народа, а такође код многих осталих народа и племена по разним деловима Света.

У вези с овим заслужује да се истакне још један особити обичај, о коме сведоче и један поуздан историски податак још за многобожачке Словене и мноштво успомена у обичајима код свих делова данашњих Словена. То је *жењење умрлих*. Наиме: кад би умро младић, њему су на сличан начин приносили на жртву девојку, женећи га на тај начин накнадно, односно дајући му на онај свет жену, коју није добио за

живота. Нидерле наводи примере из разних делова Словенства, како се и данас приликом погребња младићева или девојчина симболички врше обреди, који су иначе једино својствени свадбеним обичајима.

Из сличног разлога, из којег су Словени за покојника убијали жене и робове, чинили су то и са неким животињама, које су му служиле за живота, а на првом месту са ратничким *коњем* и са ловачким *псицама*. Од многобројних, питомих и дивљих, животиња, чије се кости налазе по словенским гробовима, велика је већина свакако била употребљена једино за даћу код покојникова гроба, а само се за *пешла* и за *кокош* може веровати, да је њихово жртвовање имало и неки симболички значај, као што га има још и сад у разним словенским крајевима. Врло је привлачна Нидерлова мисао, да је то давање жртвованог петла покојнику у гроб понајпре имало везе са петловом улогом будиоца дана и сунца.

Нидерле износи оправдане разлоге, којима утврђује (супротно мишљењу руског испитивача Котљаревског), да обичај *сахрањиваши мртваца у лађицама* није могао постати код Словена, него им је дошао туђим утицајима, скандинавским или финским. И иначе је тај начин сахрањивања био код Словена редак и до сад се зна за њега само из области источних Словена. — А веровање, за које би се чинило, да има везе са тим обичајем, о неком *превожењу душа* преко далеке воде, сматра Нидерле као последицу утицаја грчке и римске културе, из које је Словенима као и толике друге верске представе (нпр. колада, русалке и радунице) прешла и традиција о Харону, коме душе плаћају за превоз на онај свет. Зато дакле по словенским гробовима с краја многобожачког и с почетка хришћанског доба доста често налазимо новце, стављене мртвацу у уста или у руку а ређе на ком другом месту у гробу.

Слична разматрања има Нидерле и о *сахрањивању мртваца у саоницама*. Обичај одвозити мртваца не само зими него и лети до гроба на саоницама, могао се заиста лако завести и код самих Словена, јер су и по природи земљишта и по климату у њиховој домовини саонице главно превозно средство. Од тога су се обичаја код Словена овде онде и до данас одржали трагови. Али спуштати мртваца заједно са саоницама и у гроб, то је обичај, за који знамо једино код источних Словена и код Фина, и због тога се Нидерлу и чини вероватним, да је примљен од Фина.

Вредно је пажње Нидерлово мишљење о познатој погребној свечаности словенској и о гозби у вези са њом, које су се звале старим словенским изразима: *тризна* и *справа*. — На основи доста и непосредних и посредних података о *тризни* и на основи саме етимологије те речи (реч тризна је постала од исте основе, од које и глаголи и именице у чешком, пољском и руском језику с основним значењем: бити, бој) Нидерле изводи, да је тризна била свечаност над гробом, која се састојала из неке симболичке игре, праћене пијењем и певањем, а разликовала се у извођењу и у обиму према разним приликама: богатству, рату или миру, занимању покојникову и др. Главним пак чином тризне (тризном у правом смислу речи) био је ратнички приказ: борба, извођена с треском оружја, с узвицима и ратним песмама. А задатак те игре вели Нидерле, свакако није био у томе, да се прикаже каква права битка, нпр. она у којој се покојник одликовао, него су то могле местимично бити и онакве борбе у част знатних покојника, какве су приређиване код старих Грка још у доба Омирово, али се још понајвише оне могу сматрати као борба против злих духова, који су не-

пријатељи и покојнику и живима, као средство, да се они отерају и застраше. Овим се циљем тризне најбоље може објаснити, и што су се том приликом употребљавале и образине и прерушавање: тим су се средствима и код старих Словена, као и код многих других примитивних народа, имали да заварају, односно да застраше, непријатељи, зли демони. — Нидерле помиње из разних делова Словенства успомене и посмртне обичаје, који се још и сад одржавају, а очевидно су остаци негдашње тризне и погребних игара.

Другим основним делом погребних свечаности била је *страва*, т.ј. даћа, која се давала на самој могили или близу ње. Део пића и јела био је намењен самом погребном обреду. Приликом обреда изливала се чаша медовине или сличног пића на гроб или се испијала чаша у част умрлом и за растанка са њим. За душу умрлом давала се том приликом жртва у јелу и пићу разним духовима и божанствима. По свршеном обреду настала је хучна гозба за све присутне и како још стари писци казују, често су се пиле тако огромне количине пића, да су се сви учесници потпуно изопијали. Према остацима од јелâ, особито од животињских костију, по могилама и по гробовима словенским, као и према заосталим многобожачким погребним обичајима код данашњих Словена, несумњиво је, да се је неки део од спремног даће стављао покојнику у гроб, а већи део да су појели учесници погребâ. Остатке су или бацали одмах у гроб или пак по земљи, коју су затим набацивали на гроб. Ако се је периодички понављала даћа на гробу, понављало се је и набацивање нових врста земље, и тиме се објашњава, што се по могилама таки остаци налазе и по највишим њиховим редовима или се очевидно смењују врсте земље и пепела или су се шта више нашли под самом површином.

Из првих времена хришћанства код Словена засведочен је и историским и археолошким доказима обичај, који је био успомена на дотадашње спаљивање мртваца: на гробовима или поред гробова су, наиме, *палили ватре* као у спомен покојнику. А могло је, мисли Нидерле, на постанак тога обичаја утицати и веровање у чистилачку моћ ватре, којом се могло спречити, да се покојникова душа не повампире. Највероватнијим се пак чини, да су те ватре у исто време служиле не само томе циљу, него и да се на њима пече и вари јело за даћу.

Нидерле помиње још неке погребне обичаје, за које се зна једино из данашњег словенског фолкора, а који су по свему несумњиво заостали још из многобожачког доба. То су: отварање прозора, да би душа могла одлетети, бдење крај мртваца, изношење мртваца тако да се не додирне праг, закључавање станова, бацање камења и гранчица (у Босни и жеравица) за собом, не освртати се приликом повратка са гробља, пробадање мртвог тела коцем, облачење у друго („жалосно“) одело, нарочито у преврнуто одело, свакако у тежњи, да се покојниковој души (односно злим дусима, који прате погреб) омете повратак кући, јер ће се тобож од таквог одела уплашити или неће ни познати своју заосталу родбину. За обичај, који је познат само код Срба, да пролазници domeћу на гроб камење или гране, вели Нидерле, да му се ни по старим изворима ни археолошки не може показати порекло из словенског многобожачког веровања.

Најпростији и најобичнији начин за обележавање гробова био је свуда код Словена *могила*, хумка од камења или од земље. И најстарији гробови т. званих пепелничких поља, т.ј. гробља са спаљеним мртвацима, били су без сумње обележени бар малим хумкама. Њих су великом

већином разне непогоде и људска рука уништили, а само су се на склонитим местима, нпр. у шуми, могле до сад одржати. Међутим из познијег времена (с краја многобожачког доба) одржале су се могиле у много већем броју, јер је био и настао обичај, да се праве и веће и више могиле, особито на истоку од Висле. Што је која личност за живота била истакнутија, у толико је више и могила над њеним гробом имала да се истиче међу осталима. Док су код западних и код јужних Словена ипак превлађивале омање гомиле, дотле су код Руса многе од њих достигале огромну величину. То су т.зв. руски *кургани* (назив је примљен из турских језика). Нидерле мисли, да су се они код Руса одомаћили по угледу на скитско-сарматске и нордиске могиле.

Кургани су разних облика: од купастих па до полукружних и до сасвим ниских сегменатског облика. Има и неправилних и са једном страном угнутом. И основице нису увек округле, него има и овалних а у северо-западним крајевима и квадратних.

Често има око могиле плитак *јарак*, који је постао услед тога, што се свуд око места на коме је подизана могила ископавала земља ради насипања могиле. Ређи су пак примери, да је подина могилина окружена *венцем од камења*. Какав је задатак имао тај венац од камења, Нидерле не казује. Ја бих рекао, да му је намена била чисто практична: да припомогне што бољем одржању могиле.

Од других знакова, којима су се споља обележавали гробови, најчешћи су били: по какав већи камен, усправљен или положен, неки стубови или столићи (и над могилама), па штитови, камени или дрвени стећици с натписима, затим мале ограде око гроба или најзад неке настрешнице над гробом. — За поморанске Словене помиње се, да су метали на гробове некакво коље (*fustes*). Нидерле помишља, да су то можда даске, сличне германским *Totenbretter*, или дрвца каква међу на гробове турско-татарски номади. Мени се пак чини, да су то могле бити мотке од носила, на којима је мртавац донет до гроба, односно до спалишта. И сад је код нашег народа обичај, да се те мотке ставе на хумку од гроба. То сам на много места у Србији и у Црној Гори лично видео.

Унутрашња конструкција могила је код западних и код јужних Словена сасвим проста. Земља и камење, негде измешани а негде у врстама, насути су до потребне висине. Каких нарочитих јама или комора нема, највише ако је гомилица пепела или пепелница наткривена камењем, да је заштити. Доцније пак, кад је настало уповавање, обично је унутра у гробу имала четвртаста јама (од 0,5—2 м. дубине), којој је на дно положен мртавац, па је засута ониском хумком а често и обложена камењем.

У источних Словена је у старије време такође прављена обична могила, којој је на дну или на врху стављан пепео (као гомилица или у пепелници) од спаљена мртаваца. У позније пак време прављен је унутра у могили гроб за покојников пепео, односно за његово тело, и онда је могила често добивала врло компликовану конструкцију. Особито кад се увело уповавање тела и са њим уједно и обичај дизања великих и високих могила, настала је могућност, да и унутрашњост могиле добије сложенији састав. У једнима од тих могила мртавац је спуштен у нарочиту јаму испод могилине подине, у другима на саму њену подину, у трећима изнад подине на нарочитом насипу (управо на једној мањој, најпре насуту, могили), а у свима тим случајевима дошло се до развитка и нарочите погребне коморе, која је или служила за смештање

самога мртваца или је чинила и сасвим засебни део могиле. Има доста података о томе, да је гробна јама облагана дрвеним даскама и кладама, а тако исто су и повелике коморе прављене од јаких дасака и балвана. Пошто је и једних и других највише у јужним руским курганима, Нидерле верује, да су се Словени у тим крајевима доста угледали и на скитско-сарматски начин сахрањивања.

Познат је у старије време код Словена и обичај, да се под мртваца или над њега или на оба места, па и са стране, положи по једна даска, али тако, да оне нису биле једна за другу спојене. Од овог обичаја и од обичаја, да се рака или комора облажу даскама, дошло се до проналаска мртвачког ковчега. И код Словена знамо за ону примитивну врсту таквих ковчега, која је позната у преисториској Европи (око 1000. године пре Хр.), т.ј за ковчеге од издубених дубових табала, покривене даском. Имамо пак јасних доказа, да су Словени долазећи у додир са римским светом брзо примали и римски начин сахрањивања (у саркофазима и у каменим или у окованим дрвеним ковчезима).

У могили је обично сахрањено само једно тело. Где се нађу два-три костура, то је обично породица, отац или мати с дететом, и свако од њих има свој засебни гроб. Али има и могила са многим гробовима. Оне су или биле гробља целих родова или су у њих тек доцније накнадно упоковани други мртваци или је упопан одједанпут већи број људи, који су сви заједно помрли од какве заразе или изгинули у боју и сл.

У гробовима се види, нарочито код источних Словена, да је дно од раке, на које се полагао мртвац, нарочито посипано песком или глином или помешаним пепелом и песком или је подметнута нека органска материја (комад одела?), а налазимо и гробове обилато застрте кором, гранама и лишћем брезовим или дубовим. Осим тога је и тело мртвачево омотавано некаквом шареницом или брезовом кором.

На крају многобожачког доба сви су Словени нормално спуштали мртваце у гроб окренуте ногама к истоку а главом ка западу, тако да им лице и очи гледају на исток, очевидно зато да би мртвац био лицем окренут сунцу које се рађа. Врло је вероватно, вели Нидерле, да је ово још прехришћански словенски обичај. — Мртваци су полагани на леђа са рукама и ногама обично потпуно опруженим, ређе у ком другом положају.

Нидерле указује на вероватност, да су и стари Словени, онако као што то често чине многи примитивни народи, првобитно сахрањивали своје мртваце или по становима или до самих домова, а негде и напуштали дом остављајући га души покојниковој. Поред тога су већ одавно а позније редовно Словени тражили за своје мртве згодна места, подале од насеља, нарочито од тог времена, кад су се у току прве хиљаде година по Хр. почели стално настањивати. Обично су та места била близу текућих вода, на шумовитим странама и по благим узвишењима и теменима од брда и на градиштима. Особито су пак раскршћа била омиљеним местима за сахрану. И после примања хришћанства задуго је (а код нас Срба још и данас) народ код Словена најрадије сахрањивао своје покојнике по таквим местима. — Поред малих гробља налажена су и таква, која броје по неколико стотина, па и по више хиљада гробова, односно кургана. Пошто је у њима и култура сразмерно једнолика, она су уједно и доказ, да је код старих Словена било и врло многољудних насеља.

Понегде је био обичај, да се мртвац не спаљује над самим гробом, односно на месту где ће се подићи могила, него се налази у страни од гробља по једно или више места, на којима су спаљивали мртве, па

њихов pepeo скупљали и одатле преносили у гроб (или могилу). То су дакле нарочита, заједничка, *спалишта*. За њих се не зна поуздано, да ли су постала код самих Словена или су примљена од нордских Германа.

У једном омањем одељку разматра Нидерле главнију словенску *шерминологију* за гробове и за гробља, и наводи примере топографских имена код Словена, која означавају разне објекте ове врсте, а често им садашње словенско становништво не зна значење.

Одело и наит. — Пошто се још за старе Аријце поуздано зна, да нису ишли наги, разуме се, да то у толико мање може вредети за Словене. Наравно да је иначе одевање код старих Словена било сасвим просто и једноставно услед свију прилика у којима су живели и зато што је то била њихова домаћа израда, а додира са осталим светом велика већина од њих готово није имала. Тек од времена око Христово рођења, откад је настао римски утицај по средњој и по северној Европи, почели су и Словени, особито богатији, носити боље и разноврсније одело према туђем кроју и од туђих материја.

Од *материја за одело* без сумње су најстарију код Словена чиниле животињске *коже*, које су и позније код њих биле веома омиљене, а неке врсте кожа, особито оне од ситнијих дивљих сисара биле су и чувен предмет словенске трговине с античким светом, тако да су нпр. и називи за веверицу и за куну (односно за њихове коже) прешли из словенског у латински и у грчки језик. Негде су код Словена коже — особито кунина, веверичина и самурова — постале средством за плаћање, дакле врстом новца, како приликом трговања (размене), тако и приликом плаћања данка. Имати мноштво кожа значило је имати богатство, и међу даровима, које су великаши словенски давали својим људима или народу или туђим владоцима главно су биле опет скупocene коже, особито од самура, дабра, црне лисице и хермелина.

Врло су рано били Словени научили и ткати на примитивном, вертикалном разбоју материје од влакана ланених, конопљаних и вунених. *Плашно, сукно, шакање и вуна* — све су то стари појмови и изрази општесловенски. Разуме се по себи, кад су главним материјалом за одело старих Словена биле коже и ове материје од лана, конопље и вуне, да је и *боја* њихова одела била поглавито беличаста, сивкаста или бледо-мрка.

При крају многобожачког доба услед развијенијих трговачких веза срећемо се код словенских кнежева и великаша, па и код обичних људи, доста често или са непосредно туђинском ношњом или с оделом, начињеним од туђинских, скупоченијих, материја. Међу тим материјама долази на прво место хедваб, за који се пред крај многобожачког доба код Словена одомаћило име словенског порекла *свила* (од *виши, свиши*). Она се била раширила по целом Словенству. Затим се и по историским и по археолошким испитивањима зна и за брокат и за разне друге материје проткане или украшене златом и сребром, извезене и обојене разним шарамма и украшене металним и другим украсима, да су из византских, оријенталских и арабљанских радионица у знатним количинама доспевале међу Словене.

Одело словенско по свима сведочанствима јасно се разликовало од онога код свих околних народа. Ниједна пак врста података није сама собом ни довољна ни толико поуздана, да би нам могла дати потпуну и јасну представу о ношњи код старих Словена. Зато Нидерле гледа, да врло пажљивим одабирањем и комбиновањем свих како непосредних тако и посредних података *изнађе*, које су били главни и

општи делови словенске ношње. Он је зато употребио и све историске изворе и археолошке податке, скулптурне споменике, иконографски материјал, особито из најстаријих илустрованих црквених рукописа (минијатуре, фреске и сл., како из словенских тако и из туђих рукописа, а то су највише византиски), па и најстарије словенске новце, затим податке и о данашњој народној ношњи код Словена а разуме се где год је могућно и етимолошка објашњења, у колико их до сад има у филологији.

Мушка ношња је према свима тим подацима имала код Словена три главна комада: чакшире, рубину и плашт, сва три грубо и доста тесно скројени, од крутих материја, без икаквих естетичких тежњи. — *Чакшире* су горе везиване каком узицом или кајишем, а привезиване су и доле, већином више чланака. Биле су сразмерно узане. Домаћи, општесловенски називи за чакшире били су: *гаће* и *ногавице*, а поред тога и назив *шаравари*, који је источњачког, понајпре иранског, порекла (од тога је постала и српска реч шалваре). Шараварима су називали и широке чакшире. Тим именом, вели Нидерле, зову становници јужне Русије још и данас своје широке чакшире. Томе имам додати, да и динарски Срби понегде своје широке „гаће“ (чакшире) зову и шалварима.

Преко горњег тела Словени су, по Нидерлову мишљењу, од најстаријих времена носили *рубину*, за коју сви Словени и сад још имају исте називе и с истим главним значењем, наиме: сви означавају дугачку кошуљу или дугачки лаки хаљетак. Како се она навлачила и притезала или закопчавала и какви су јој били рукави, о томе ништа не знамо. — Друга таква словенска хаљина, која се носила до самога горњег тела, правила се од сукна, па се по томе и звала именима: *сукно*, *сукман*, *сукња* и сл. То је била хаљина по кроју слична римској туници: умерене дужине (понекад до ниже колена), спреда затворена, са рукавима. Она је била за Словене толико типска, да су словенски називи за њу прешли и у друге околне језике (у немачки, француски, инглески, новогрчки, мађарски и турско-татарски).

У време римских а после и византиских утицаја на Словене видимо по словенским земљама мноштво малих спона, којима се прикачињало лако вунено или платнено одело под вратом или на рамену. Већ то само доказује, да су Словени били примили и саму хаљину, уз коју се носила спона — лаку и кратку тунику, сличну доцнијем грчком хитону. И заиста о томе сведочи поред разних других података и сам назив, којим су је Словени звали: *срака*, начињен од средње-латинског *casca*. Срака се носила и до тела, испод осталог одела, а и као горња хаљина.

Под утицајем римско-византијске културе код богатијих Словена и код оних на које је та култура више утицала стара рубина постала је најдоњом хаљином, у смислу наше кошуље, па се тек преко ње облачила или лакша срака или тежи и дужи сукман, који је тако поступно постао горњом хаљином, спреда отвореном. Уједно се том приликом за ту доњу одећу почео примати под утицајима из Италије нов назив *кошуља*, који је постао од вулгарног латинског *casula*.

У вези с овим Нидерловим разлагањима сматрам за подесно изнети ову напомену. Према поузданим предањима у нашег народа у старије се време (све до у прву половину 19. века) није готово никако ни носила кошуља, него само бела сукнена *гуња* или *гуњина*, која се негде (нпр. у Шумадији) навлачила кроз горњи отвор преко главе, а негде (нпр. код динарских Срба) се преклапала спреда и препасивала појасом. Још и у данашње време ја сам врло често код динарских Срба и преко целог лета виђао људе (а то су наравно само сиромашнији), да непо-

средно до тела носе гуњу (дакле без кошуље). Кад се имају на уму ове успомене код нашег народа, па уз то и климатске прилике старе словенске постојбине и још прекор, који прејаславски летописац чини Русима свога доба (1214—1219), што неки по римском начину почињу носити кошуље место срачице (сраке)¹ — мислим, да се можда нећемо преварити, ако верујемо, да је *маса народна* и код старих Словена и зими и лети носила одмах до тела неку пунију (сукнену или од сличне материје) доњу хаљину, а да лака, платнена одећа, слична кошуљи, или уопште није ни ношена или само понекад, преко лета.

Као горња хаљина служило је код Словена и поменути сукман. Али је поред тога било и још неколико других горњих хаљина разного кроја и порекла. Једна је таква горња хаљина (која се носила и до самог тела) била *свишта*, прастара и домаћа словенска одећа, као што сведочи и њен општесловенски назив. То је била дугачка хаљина с рукавима, од грубога домаћег платна или сукна. — Свакако је код старих Словена било још и других врста горњег одела домаћег порекла, али се поузданији подаци о томе очекују тек од даљих испитивања. Поуздане податке имамо само о горњим хаљинама, које су могле делом бити и домаћег порекла, али су доцније, кад су их Словени почели градити од туђих, финијих, материја или и по угледу на сличне туђе хаљине, добиле код Словена и туђинска имена. Тако су нпр. разне кратке горње хаљине, спреда отворене, добиле име *кабаш* (понајвероватније источњачког порекла), које је постало опште-словенским, а дугачке назив *кафшан*; тако је позније код Словена одомаћена и дугачка хаљина под именом *жупан*, које је првобитно османлијског или арабљанског порекла, па је преко грчког или италиског облика добило тај назив код Словена (за српски назив *зубун*, који означава посебице женску хаљину, рекао бих, да је постао непосредно од османлиског *zibun*); најзад и опште-словенска реч *халена* или *халина* је такође позно примљена из османлијског језика.

Наравно да се је услед великог богатства словенског у животињским кожама код старих Словена врло много носило и горње одело од кожа а тако исто и разне хаљине постављене или опшивене кожом. Првобитни је и прастари словенски назив за горњу хаљину од коже *кожухъ*, а позније се одомаћила и реч *шуба*, која је арабљанског порекла а Словенима је дошла преко Немаца (од исте арабљанске речи је прешао к нама, али неким другим путем, и назив *џубе*).

На основи многих података знамо поуздано, да су Словени преко одела (било горњег или доњег, према потреби) редовно носили *појас*. По гробовима словенским ретко се уз костуре налазе пређице од појаса. То значи да су Словени највише носили ткане појасе, дакле *шканице*, какве се и данас носе у неким пределима руским, карпатским и јужно-словенским. Носили су и појасе од плетених материја и узане од коже, а позније, кад су настали јачи утицаји са стране, и појасе од разних скупоцених материја и украшене златом и сребром. — О појасу мушки су носили оружје, кесе с огњилом, ножићем или тоалетним стварима. Имућније женске носиле су о појасу кутијице кожне, бронзане или сребрне за разне ситнице. — Типском ознаком сељака или сељанке била је још *шорба* (мошњна), исплетена од лике.

Преко свега осталог одела огртали су стари Словени пространу горњу хаљину, *плашт*. Он је прављен од коже или од честе тканине и звао се општим словенским изразима *плашт* и *крзно* (овај други за

¹ Види навод у Нидерловој књизи: dilu I. svazek 2., стр. 451.

кожне или кожом постављене и опшивене плаштове). Ово је била за Словене толико типска хаљина, да је њихова реч крзно продрла и у латински и у немачки језик и у средњем веку се он и означавао редовно називима *sclavina*, *sclavinia* и сл. као специфично словенска хаљина. — Нидерлу изгледа, да је и *гуна* (то је опште словенски назив, српски *гуња*, *гуњ*) била најпре неком врстом типског словенског плашта, а сад је већином постала горњим капутом. — Пред крај многобожачког доба Словени су били примили кратки римко-византиски војнички плашт, *sagum*, *σαγιον*. Непосредну успомену на то, вели Нидерле, имамо у српско-бугарском називу за врсту горње хаљине: *саја*, *сајче* и сл. — Плаштеви су се обично носили пребачени преко левог рамена, тако да су на десном рамену оба краја били скопчани споном или пређицом на кајишу или дугметом или петљом.

Нидерле помишља, да је можда још и код старих Словена имала врста дугачке, широке, хаљине под именом *риза*, премда још нема сасвим поузданих доказа за то, а и порекло самог назива риза није расветљено.

О *женском оделу* код старих Словена знамо мање појединости него о мушком. — *Рубина* је и код женских била главном доњом одећом. А кад је жена била обучена само у рубину, морала је бити и опасана. Појавити се у рубини без појаса сматрало се за непристојно. Ношене су и *кецеље* и спреда и позади, а преко горњег тела оне исте врсте хаљина, које су носили и мушки (сукна, кабат, кафтан итд.) од коже и од вунених материја. У старије време између ових мушких и женских горњих хаљина није било разлике. Тек доцније под утицајима са стране јављају се нпр. код женских горњих хаљина широки рукави, нарочити крој и украси (нпр. код дугачке далматике) и сл. — Плашт и риза нису били женске хаљине. Њих је женскиње носило само у изузетним приликама: кад је имало ићи по зими или непогоди или кад се великашка жена имала да појави на каквој свечаности. Женском горњом хаљином, и то преко доњег тела (у виду широке материје, омотане око тела), била је *поњава*, чији је назив стари словенски, али му се значење у разним словенским језицима знатно изменило.

Обувь (а то је опште-словенски назив за обућу на ногама) је код старих Словена најобичније био у виду најпростије врсте опанака, какви се још и данас носе код карпатских и код балканских Словена. И називи за њих — црквено-словенски *опњњкь*, српски *опанак* и цркв.-слов. *крџпа*, — су прасловенски. Даље је ношена и обућа, плетена од лике, за коју има такође општи словенски назив: срп. *лапаш* (цркв.-слов. *лапѣтъ*). Још су старом словенском обућом биле и *цревље*. И за њих има општи словенски назив, од којег је постала и наведена српска реч. И *цревље* су биле првобитно плитка обућа од коже, па су доцније постале дубљом обућом, каквом су и данас (наше *ципеле*). — Зна се, да су Словени бар на крају многобожачког доба носили и *чијме*, целе од коже. И за њих су познати стари словенски изрази *сапог* и *шкорње*.

На глави су код старих Словена слободни људи несумњиво носили *дугачку косу*, која је падала од потиљка наниже а на темену била раздељена. Тако је било и код старих Аријаца и код Германа и осталих суседа словенских. А то потврђују и извори, и чак се и у познијим словенским изворима (нпр. из 11. века) кратко острижене власи истичу као знак неслободног човека. Нидерле наглашава, да се погрешно представљају стари Словени са оплетеним витицама, јер таква ношња није код њих засведочена нити је уопште словенска. Пошто имамо вести, да су Авари у 6. веку, кад су дошли у Подунавље и на Балкан, носили

дуге и оплетене власи, вероватно је, да су подунавски Словени примили од њих тај начин ношења косе. — Заиста, колико ми је познато, бар за највећи део Јужних Словена има доста података, да су мушки све до најновијег времена носили плетене витице или „перчине“. Ако тај обичај није настао тек доцније, услед неких познијих утицаја, могао би дакле водити порекло још из времена јужно-словенских односа с Аварима.

О начину ношења *браде* и *бркова* код старих Словена немамо података за старије време, него тек за крај многобожачког доба (пред 10.—11. век). А тада већ није било код Словена у том погледу једноширеније ношење подуже *браде* (брада је опште-словенска реч) и великих, опуштених, *бркова*. Како се по словенским гробовима веома ретко налазе бријачи, то значи, да су се и брада и коса само шишали.

Мушки су код Словена покривали главу *кожним капама* разна облика и висине, какве су се код њих на много места одржале и до данас. Још су знали Словени одавно и за капе плетене *од сламе*. Врло су пак рано примили и разне врсте туђе ношње на глави. О томе сведочи нпр. опште-словенска реч *клобукъ*, начињена од турског *kalpak*, и називи *капа*, *чапка* и *шапка*, који су свакако пореклом од романског *sarra* и *chape*. Клобук је првобитно био ниска капа од сукна, са коначним дном и кожом опточена.

За женскиње је код Словена било правилом и обавезом, да девојке носе непокривену главу, са косом или просто спуштеном наниже или оплетеном у витице, док су жене напротив морале редовно имати главу и косу покривену. Удато је женскиње имало двојаку ношњу на глави: или су целу главу повезивале већим комадом беле, често ткане материје, за коју су стари словенски називи *намешка*, *завој*, *повој* и *убрус*, или су бар косу покривале мањим комадом материје, који је био за нарочиту подлогу на глави утврђен и спуштао се низ потиљак, т. зв. чепцем. *Чешиць* (српски чепац) је такође опште-словенска реч. Има доста доказа, да се је и под завојем (убрусом) носио чепац.

Одело се код старих Словена израђивало и шило у самој кући. Али има вероватности, да је већ и код њих било и нарочитих кројача. По гробовима још из времена пре Христовог рођења нађени су примерци металних, грубо израђених, игала, па чак и иглаоница од бронзе или од гвожђа. И сам израз *игъла* је стари и опште-словенски. — Као што је већ поменуто, велика већина одела код Словена имала је беличасту боју. А прањем је та боја постајала још бељом, тако да се у изворима означава баш као светла. Одело и рубље су прале не само жене, него и мушки, оним простим начином помоћу пракљаче, који се код нас Јужних Словена и до данас одржао. — Пуно је доказа, да су и Словени, као и сви народи око њих, умели већ од старине да украшавају одело *везом* од конача разне боје. А да ли су знали и за чипке, не може се утврдити. — Поред опште беличасте и беле боје код Словена је била врло омиљена још и црвена, пурпурна, која се код њих одомаћила утицајем Византије, у којој је пурпур имао врло велики значај.

Нидерле посвећује нарочити одељак *свечаном оделу словенских кнежева* и великаша. Они су се истина у обичним приликама одевали као и прости народ, само им је одело било лепше и боље израђено. Али у свечаним приликама су се појављивали у одећи, која је била већином сасвим друкчија од народне и није била словенска, него туђинска: не само од туђих материја него из туђине готова добивана или трговином или као поклон од туђих владалаца, особито од византиских,

Код источних и јужних Словена свечано одело код кнежева и кнегиња било је готово све чисто византиског типа. Кнежеви су носили клобуке и византиске круне, царске византиске плаштиве, дуге тунике (дивитизиј) са наручницима, широк пас око врата, тела и руку, а позније широко оплеће, преко свега одела опасивали су врло скупоцен, драгим камењем украшен појас, а на ногама су по византинском начину носили чизме од пурпуног сафијана. Кнегиње су носиле модру доњу хаљину (далматику) са широким рукавима, а преко ње око тела и преко леве руке лор у виду широког појаса од скупоцене материје, украшене драгим камењем, затим спреда торакион (кецељу) од тешке, fine, материје, која се придевала за лор, па као горњу хаљину златоткани плашт, а на глави модар завој и преко њега круну, од које се позади спуштала бела махрама.

Код западних Словена пак свечано је одело кнежевско било сасвим друкчије него код источних и јужних. За Сама се већ каже, да се је одевао на словенски начин. И заиста је код западно-словенских кнежева одело било уопште слично народном и у целини лакше и краће него византиско. Чакшире, туника и плашт имали су као и код целог народа крој, који је тада био општи за целу средњу Европу.

Накит нам је код старијих Словена врло добро познат, јер су се од њега сачували по гробовима многобројни остаци.

Једну врсту накита, која је служила уједно и практичној потреби, чиниле су *споне* (за придевање или прикачињање одела). Из опширног разматрања Нидерлова о њима, уз које иде велики број лепих слика, изнећемо овде неколико најглавнијих резултата. Споне су особито многобројне из доба римскога утицаја (1.—5. век по Хр.) и биле су поглавито производ италиске индустрије. А поред тога се у неким словенским крајевима налазе и споне германских облика или с основним римским обликом, који је измењен према германским обрасцима. — У позније време, од 5. до 8. века, гробови словенски су већином тако сиромашни не само спонама, него и накитом уопште, да нам јасно сведоче о тадашњем општем културном наплатку, који је настао услед тадашњих и претходних бура и сеоба. И оно мало, што се је из тога доба сачувало, показује, да Словени ни у то доба нису створили ништа своје, оригинално, у накитима, него да су само имали учешћа у индустрији, која је к њима доспевала из италиских и византиских, пруско-литавских, франачких и источњачких средишта. — У времену иза тога, већ у 8. веку, споне се и код Словена, као и уопште свуда по Европи, нагло губе. За богатије су престале бити практичним због одела од тешких материја, које се тада услед византиског и источњачког утицаја одомаћило, и само су се још местимично употребљавале у свечаним приликама. А прост народ се је задовољавао пређицама или дугмадима или петљама.

Још у словенским гробовима из времена пре Христа налазимо и *игле придеваче* за прикопчавање одела, али је њих и тада и позније, у римско доба, било много мање него спона. Употребљавале су се без сумње и као украс, нарочито за главу. Кад су се престале употребљавати споне, тада су и ове игле изишле из моде.

У доба пре римскога утицаја код Словена су се доста употребљавале *копче* разне врсте и облика, а од римскога времена и још и доцније, у познијим вековима, врло се много, више него и спона, била код Словена одомаћила *пређица*. Она је имала многобројне и разноврсне облике поглавито италиске израде а мање каквог другог порекла. Поред

пређица одржале су се за све време у употреби, али у много мањем броју, и копче. Нидерле детаљно разматра облике, које су имале копче и особито пређице у разним деловима Словенства и приказује их многобројним јасним сликама.

На *појасима* носили су Словени разне украсе, који су већином уједно служили и практичној потреби. То су били обично бронзани или сребрни листови са шарама, израђеним разноврсним начином и у врло различним стиловима; даље, разни метални котури или колутуи, од којих су неки били чисто украс, особито спреда на појасу, а други су служили за вешање мачева, ножева, огњица, кључева, кеса и сл.; имало је и већих кованих плоча као украса на предњем делу појаса, па су осим тога вешали на ланчићима о појас и разне zgodне стварчице, које су приликом телесних покрета звониле и шумиле. Историски извори говоре и о златним и сребрним појасима код Словена. То су свакако већином били појаси богатих људи врло обилато украшени златом и сребром.

По гробовима словенским нађено је и огромно мноштво *правих накитица*. Такав су накит биле нпр. *девојачке диадеме* или челенке. Њих није било у старије време, него се јављају тек при крају многобожачког доба. То су биле траке, које су се повезивале око главе, а плетене су од fine сребрне жице или су имале котур од брезове коре или од коже превучен вуненом или свиленом материјом, за коју је пришивена сребрна трака или низ од сребрних или бронзаних котурића или од стаклених и сребрних *ђинђуха*. Ове су диадеме биле врло карактеристичним делом словенске ношње, тако да се она и њима јасно разликовала од несловенских ношњи.

Још су карактеристичнијим знаком словенске ношње на глави биле *кружне укоснице* („заушнице“) од бронзе или, ређе, од сребра или од неког другог метала. То су заиста били кружићи или котури од металне жице са једним крајем повртним у назад у виду кукице или закачке, тако да су се помоћу ње могли закачити и обесити било за косу било за неку материју, којом је коса украшена, било једна за другу. Оне су по гробовима обично налажене крај слепих очију од женских лубања или на горњој вилицы или под вилицама, већином по једна али понекад и по 8—10, и много пута и са остацима од материја, за које су биле утврђене, тако да нам све то скупа показује, на који су начин оне носене. Њих су најчешће или уплitalи у саму косу, односно у витице, или су их утврђивали за траке од разних материја — од тканина, коже или и дрвета (лике) — које су биле уплетене у витице или закачене за њих или за челенку а састављале се под брадом или још и ниже, на недрима, и напослетку могло је више таквих укосница бити закачено једна за другу а прва од њих утврђена за косу или за челенку. Има вероватности, да су се ови колутуи носили и провучени кроз ушну ресу, слично обоцама.

Ове се кружне укоснице сматрају за *најглавнију карактеристику словенских гробова*. Оне су први и главни знак, по коме се може одредити, да ли је неки гроб или налазиште словенско или не. Узроци су томе: што се од свих врста словенскога накита на глави оне налазе највише и што су код Словена имале веома карактеристичне облике, тако да се не само јасно разликују од туђинских украса ове врсте, него су и код самих Словена поједине велике области развиле своје посебне типове. — Нидерле разликује два главна типа ових укосница, западни и источни, и опширно разматра распрострањење и врсте свакога од њих.

Врсту накита, сродну с овим укосницама, чинили су метални кружићи с облуком, који је украшен пластичким гроздићима, малинама,

бубњићима, котарчицама и сличним. Они су поглавито ношени као *обоце*, али се по разним поузданим знацима види, да су били везивани и на траке и ношени као украс челенкама и витицама. У Подунављу су многобројне римске обоце из доба римске царевине и затим из времена Меровинга. И код Словена иза Карпата морало их је тада већ у велико бити, само се оне веома ретко налазе, јер је услед спаљивања мртваца њихов нежни материјал врло лако пропадао. А већ од времена, кад је код Словена настало упоавање мртваца, од 8. и 9. века, налазимо свуда по њиховим гробовима обоце, најпре старијих типова јужњачке и источњачке израде а после и с врло красивим примерцима домаће израде. Код западних Словена познат је само један главни тип обоца, док је код источних Словена било више таквих типова. За сваки од њих Нидерле износи обрасце и истражује им постанак или порекло. Колико је познато — бар за источне Словене — обоце су носили и мушки, а носиле су се већином само на једном уху, ређе у сваком уху по једна.

Врло су старим накитом у Европи, још из дилувијалнога времена, *огрлице*. И у словенским гробовима још из предримскога времена налазимо остатке од огрлица: бронзане завеске (комадиће с ушицом за низање), стаклена зрна и сл. А од римскога времена њих је све више и постају код Словена све омиљенијим. Највише је огрлица долазило Словенима из туђине, поглавито из нордских и балтичких земаља, али и из финских и источњачких (турско-татарских и арапских). Арабљанско порекло речи *бисер* код Руса и код Срба и Бугара јасно указује на те негдашње односе. Поред тога се и код самих Словена било овде-онде развило локално подражавање туђим облицима, то су постали и секундарни, сасвим самостални, домаћи, типови. Само су стаклене огрлице биле све туђи производи, јер Словени у то доба нису били дошли до тог ступња, да могу подражавати развијеној стакларској индустрији мисирској, сирској и римско-византиској. — Огрлица разних врста и сличнога накита за груди и за појас таква је, вели Нидерле, на словенском земљишту неизмерна множина, да их је просто немогућно до појединости размотрити, и зато се задовољава тиме, да нам прикаже само неколико њихових главнијих типова. Међу облицима, које су имале металне завеске (од бронзе или од сребра или позлаћене или од злата) у огрлицама карактеристични су облик полумесеца и малог медаљона а позније су све чешће ношени и крстови. Богати људи и великаши носили су огрлице, састављене од златних или сребрних чланкова, међу којима су били повешани скупочени медаљони.

Још су Словени носили око врата и нарочите велике, једноставне, металне, *гривне*. Супротно мишљењима других Нидерле утврђује, да су Словени носили те оковратне гривне врло рано, још у првој тисући година пре Христа. И сама реч *гривна* је опште-словенска и словенског порекла. Старије од ових гривни су готово само плетене од жице, док су позније више од масивног метала. Било их је од бронзе и од сребра и од злата. Толика је множина тих гривни и њихових типова и облика, да је данас немогућно установити им поуздано порекло. Толико је, вели Нидерле, несумњиво, да су оне код Словена имале највише туђинске облике, поглавито финске и турско-татарске. Домаћом, словенском, израдом биле су понајпре једноставне гривне од жице. Уопште су пак Словени, сасвим супротно Финима, Литванцима и источњачким народима, слабо марили за ове оковратне гривне и куд и камо више волели описане огрлице (ђердане) од стаклених зрна и од металних завески.

Код Словена су се носиле и мање, *ручне гривне*, али у старије време ретко, а и позније су се нешто више носиле само у неким сло-

венским крајевима. И оне су биле већином од лакшег материјала, од плетене жице или од танке металне траке, а масивне нису биле код Словена омиљене. На површини су биле украшене шарама од зупчастих црта, тачака, кружића, ромбова, изукрштаних уреза и троуглића с тачкама. Поред разних туђих производа било је и очевидно домаћих радова. Особиту пажњу изазивају гривне с израђеним животињским главама, поглавито са коњском и змијском. То су мотиви грчке и римске индустрије, који су пренети и у северну Европу. Стари је и опште-словенски назив за ручну гривну *обручь*, који се и до сад одржао у свима словенским језицима, само у пренесеном значењу.

Велико је било обиље и разноврсност и *прстења* код Словена. Назив *прѣстѣнь* је опште-словенски и словенског порекла. И међу облицима, који су нађени на словенском земљишту, има и таквих, који су прастари поред других који су се развили доцније и који показују велику разноврсност типова. Једни су нпр. прости кружићи од увијене жице или од масивног метала, други су савијени од ишаране металне плочице, трећи су у горњем делу проширени у виду малог штита, четврти имају на једноме од тих облика уметнуто зрно од стакла, камена или филигранна. Уз то се види знатних разлика међу прстенима западне и источне половине Словенства, и Нидерле опширније разгледа сваку од њих за себе.

И по самом оделу пришивали су стари Словени украсе у виду металних *лиштића* четвртаста, кружна, срцаста, копљаста и др. облика. Они су већином источњачког порекла, као што је и сам тај начин украшавања одела источњачки. — Делом су за украс оделу служила и *дугмеша* или *пуца*. Особито су на крају многобожачког доба свуда код Словена била омиљена пуца крушкаста облика, већином од бакра или од меди, али и од стаклених корала а код богатијих и сребрна и позлаћена.

(Крај у идућој свесци).

Др. Јован Ердељановић

СТОЧАРСТВО И ПЕРЕРАДА МЛЕКА КОД СРБА

Словени су се још од најстаријих времена подједнако занимали земљорадњом и сточарством. Они су по *Ибн Хорабду* (пре 1000 година) све куповине плаћали *штоком*, нарочито *кравама и овцама*; а по *Ибн Дасиу* из тридесетих година X века, Словени су плаћали данак своме владоцу коњима или другом *штоком*.¹ Арабљанин *Харун бен Јахја* (око 880 год. по Хр. у своје путопису од Солуна до Спљета износи: да су ти предели шумовити, да у њима живе Словени чије су куће од дрвета, и да им је *главно занимање гајење стоке*.² *Вилхелм Тирски* (1168 год.) описује српску земљу као брдовит, шумовит и непроходан крај са планинским и ратоборним становништвом; то су *искључиво пасири*, богати у стоци, млеку, сиру, маслу, меду и воску.³ *Немања* у јулу 1189. године дочекује у Нишу Фридриха I Барбаросу и његове крсташе и даје им богате поклоне: у вину, јечму, *волонима и овновима*.⁴

Са развитком наше државе у доба Неманића развијало се и сточарство, јер су „поседиоци стоке били најбогатији људи“.⁵ Народ је у

¹ *К. Јирчек*: Историја Срба стр. 145.

² *Ibidem*, стр. 142.

³ *Ibidem*, стр. 142.

⁴ *Ibidem*, стр. 259.

⁵ *Ibidem*, стр. 145.